
Юркевич О. М.

3.4. Логічний інструментарій у правознавстві та правозастосуванні

Сучасний етап формування європейського правового простору відбувається за участю нових членів, зокрема України. Методологія процесу формування постійно удосконалюється і ґрунтується на логічних принципах, що забезпечує *розумність права*. Одним з таких найважливіших логічних принципів є узагальнення, яке здійснюється на підставі визначених суттєвих ознак права різних держав в європейському правовому просторі, включаючи Україну. Ототожнення можливе також за умови встановлення спільної стратегічної мети

цивілізаційного розвитку європейських країн. Логічні закономірності в існуванні права, логічне знання та логічний інструментарій по відношенню до права постають як природною основою його формування (універсальним *logos*’ом), так і науковим методом, за яким утворюються, впроваджуються та досліджуються юридичні форми. З ростом рівня раціональності сучасної європейської цивілізації, зокрема, цифрової цивілізації як новітньої форми, логіка отримує все більше методологічне значення для розвитку права, як для правознавства, так і для законодавчої практики та правозастосування, становлення правосвідомості в цілому. Посилення раціонального характеру права на сучасному етапі обумовлюється також впровадженням програм штучного інтелекту, зокрема, проекту електронного правосуддя, розвиток яких став можливий і здійснюється також за допомогою логічного знання. Проблема прояснення та визначення особливостей логічних форм та логічного інструментарію в гуманітарному пізнанні, зокрема, в правознавстві, постає в новому світлі в сучасності, де штучний інтелект отримує можливість конкурувати з людським інтелектом. Людський інтелект, його логіка не тільки є оригіналом і інструментом створення штучного інтелекту і цифрової цивілізації, а й стає запорукою збереження людської свідомості, розумності, духовності, розвитку методології гуманітарної науки тощо.

Логіку і право пов’язують давні історичні зв’язки. За словами сучасного аргентинського дослідника логіки і права, харків’янина за походженням, Є. В. Булигіна, «в період з IV ст. до н. е. по XIX ст. н. е., тобто протягом більш ніж двох тисячоліть, саме логіка здійснювала вплив на правове мислення. У основі цього впливу знаходився Арістотель з його теорією дедуктивного міркування (силогізму) та теорією науки (аксіоматичною системою), які мали дуже глибокий вплив на мислення взагалі та на правове мислення зокрема»¹. Правова практика, зі свого боку, також сприяла розвитку логічного знання, впровадженню логічних принципів у суспільну свідомість. Утворення логічної форми доведення відбувалось перш за все в практиці судових розглядів (М. В. Попович)². Зокрема, удосконаленню техніки аргументації в судовому доказуванні сприяли розслідування злочинів, майнові

¹ Булигин Е. В. Логика и право. *Правоведение*. 2013. №4 (309). С. 12.

² Попович М. В. Доказательство и понимание. Киев. 1986. 312 с.

спори, обвинувачення та захист у суді тощо, де викарбовувались вимоги до правильного розуміння причинно-наслідкових зав'язків, отримання строгого висновку, що вважається відтоді мірилом добре розвинутого інтелекту, суттєвою характеристикою логічної культури мислення.

З розвитком юридичної практики логічні форми поставали універсальним стандартом упорядкування юридичного змісту. Раціоналізація правничих дій сприяла їх соціальній ефективності, розвитку правознавства. Судове рішення сприймалось як застосування норми права відносно окремого випадку за єдиними логічними стандартами, зокрема, логічними правилами висновку. Прийняття загальних логічних інваріантів як формального стандарту означало, що для правових задач з різним змістом є однакова форма, завдяки чому можливе підведення єдиних критеріїв оцінки істинності, застосування єдиного виміру щодо правових предметів, однаковий алгоритм вирішення правових задач. У такому напрямку розвивалась методологія логіки щодо предметів права.

Класична традиція в логічній методології права на теоретичному рівні затвердила ґрунтовність логічної форми як «рамкової форми» при форматуванні правових предметів, відносно логічної форми узгоджуються особливості юридичних форм. Логічні форми використовуються також в їх інструментальних функціях для здійснення логіко-аналітичних та критико-логічних процедур. Від майстерності, культури взаємодії логічних та юридичних форм у великій мірі залежить степінь розумності права.

При дослідженні права залучається низка методів, оснований на логічному знанні. До найбільш широкого спектру пізнавальних предметів застосовується так званий «логічний метод», який традиційно містить основні логічні прийоми пізнання, що використовуються як в філософській, так і в юридичній гносеології. До них відносяться, зокрема: узагальнення, аналіз і синтез; методи отримання висновку – дедукція, індукція та традукція, а в сучасних дослідженнях представлена ще й абдукція як самостійний модифікований варіант дедукції¹; методи абстрагування тощо. Моделююча функція логіки

¹ Щербина О. Ю. Роль абдукції в юридичній аргументації. *Політологічний вісник: зб. наук. праць*. Київ: ІНТАС. 2013. Вип. 71. С. 141–155.

використовується й в царині юриспруденції, особливо для побудови юридичної аргументації¹.

Використання традиційних і класичних методів логіки завжди сприяли отриманню оптимального результату, строгого й чіткого за формою. Мислення юристів при прийнятті рішень націлене на максимальну строгість, його можна порівняти в певному сенсі з математичним, вважаючи юристів «соціальними математиками». Необхідність в цій строгості обумовлена, перш за все, соціальною відповідальністю фахівців юридичної професії. Адже від правильності юридичних рішень залежить доля людини, соціальна справедливість і законність, рівень розвитку правової держави в цілому, характер міжнародних правовідносин тощо. У зворотному відношенні, й рівень розвитку правосвідомості в суспільстві також обумовлює рівень логічної культури при правозастосуванні².

Досліджуючи право в правознавстві, формуючи права на законодавчому рівні, приймаючи правові рішення на практиці, юристи прагнуть використовувати найсильніші з можливостей істинності й найпереконливіші в об'єктивній правильності логічні форми та прийоми. Деякі з них навіть отримали додаткове термінування «нормативний», «юридичний», «судовий» тощо. Наприклад, логічна форма класичного визначення прийнята в юридичній техніці законодавчої практики для створення *дефінітивної норми*. Вимоги логічної теорії класифікації, особливо її природного типу, використовуються в тій же юридичній техніці законодавчої практики для *кодифікації норм права*. Modus Barbara першої фігури простого категоричного силогізму в юридичній літературі відомий як *судовий модус*, бо він використовується як логічний метод висновку при побудові судового вироку. Modus ponens умовно-категоричного силогізму є логічною формою, призначеною для формування кваліфікації при правопорушенні, його називають

¹ Щербина О. Ю. Логічне моделювання та юридична аргументація. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2014. Вип. 1. С. 50–53; Щербина О. Ю. Логіка та юридична аргументація: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет». 2013. 304 с.; Загудаєва О. А. Формальні моделі діалогу-переконання та їх використання у моделюванні юридичної аргументації. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 120. С. 145–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_120_41 (дата звернення 05.05.2020).

² Юркевич О. М. Наука міркувати і спілкуватися правильно у правовому полі. *Філософська думка. Український науково-теор. часопис*. №2. Київ. 2012. С. 119–122.

юридичним силогізмом. А логічна форма *modus a tollens* умовно-категоричного силогізму є формально-логічним стандартом при побудові правової норми, або *логікою норми*, і т. ін.

Німецький стиль юридичної методології прямо посилається на дедуктивний метод висновку. Відомий методолог права Р. Ціппеліус, пояснюючи субсумцію¹ при юридичній кваліфікації, пише: «Коли кажуть, що конкретна ситуація кваліфікована, відповідно до абстрактного юридичного складу, встановленого законом, то мають на увазі юридичні міркування, які мають вигляд логічного висновку (*modus ponens*). При цьому «верхній» рядок, який в загальному описує ситуацію загалом – тобто норма права (див. вступ до глави IV і §14) в попередньому прикладі звучатиме так: «Якщо мають місце ознаки $t_1, t_2, t_3 \dots$, то діє правовий наслідок R ». «Нижній» рядок, тобто кваліфікація, виглядатиме так: «Передумови $t_1, t_2, t_3 \dots$ реалізуються фактами $St_1, St_2, St_3 \dots$ які мають місце в цій конкретній ситуації». Наслідок для конкретної життєвої ситуації при цьому виглядатиме так: «Отже, для конкретної ситуації, представлені фактами St_1, St_2, St_3 , має місце правовий наслідок R »².

У сучасній методології логіки актуалізуються питання, пов'язані з неможливістю виконання загальнонаукових логічних вимог повноти і несуперечливості. Класичний ідеал наукової повноти усвідомлюється як недосяжний, тому що неможна раз і назавжди вирішити проблему «білих плям» у законодавстві. Така ж ситуація спостерігається відносно перманентних правових колізій, що виникають на підставі суперечливості правових норм. Тому для сучасної юридичної методології актуальними є дослідження з некласичної, неформальної логіки.

Такий поворот в логічних дослідженнях у цілому і логічній методології права зокрема пов'язаний перш за все зі змінами у традиційній, зокрема, класичній логічній парадигмі, що теоретично обґрунтовувала ідею ідеального абстрактного мислення. Парадигмальний «зсув» у логічній науці обумовлюється як прискоренням розвитку знань з нейрофізіології людського мозку, так і зміною уявлення про роботу інтелекту, значення мислення, прийняття до уваги різних форм раціо-

¹ Субсумція (лат. *subsumtion* – підпорядкування) – у логіці – підпорядкування видового поняття родовому.

² Ціппеліус Р. *Юридична методологія: навчальний посібник*. Чернівці: «Рута». 2003. С. 156–157.

нальності, впровадження в правову практику штучного інтелекту тощо. У сучасних дослідженнях з нейрофізіології спростовується абсолютна асиметрія в роботі лівої та правої півкулі головного мозку, на підставі чого довгий час в різних науках про людину йшлося про поділ людей на «правопівкульних» та «лівопівкульних» і, відповідно, на цей поділ також орієнтувались гносеологічні відмінності.

У такому аспекті доцільним буде прояснення сучасного розуміння парадигмальних характеристик логіки, що використовується для дослідження права й залучається як інструментарій юридичної методології, використовується як інтелектуальне знаряддя при виконанні юридичних дій.

Значення логіки для права стало настільки важливим, що в сучасній логічній та юридичній літературі почав часто використовуватись термін «*юридична логіка*». Незважаючи на некоректність даного терміну з точки зору строгої відповідності назви та гіпотетичного змісту (логіка в прямому сенсі не може бути ані юридичною, ані соціологічною, ані хімічною та ін.), у так званої юридичної логіки є відмінні характеристики щодо традиційної та класичної логік, на які потрібно звернути увагу. Дослідники з юридичної логіки відносять її до неформальної логіки¹. Юридична логіка на відміну від традиційної й класичної спрямовує логічні можливості пізнання у сферу права, водночас обмежуючи загальні можливості логіки, і опиняється у контекстуальних обмеженнях права, де поряд з правильними логічними формами допускаються відхилення від строгих логічних правил та утверджуються певні винятки з них. Прикладом може бути припустимість аргументів до людини (*argumentum ad hominem*) в адвокатській діяльності, використання некоректних запитань (окрім навідних) при допиті та ін. Обмеження логіко-методологічних можливостей здійснюється з точки зору юридичної гносеології, тобто це означає, що тільки деякі істини мають юридичне значення.

Оскільки юридична логіка не має універсального обсягу і обмежується правовим контекстом, то вона, відповідно, змінює значення логічного знання. Обмеження і винятки в даному контексті ґрунтуються

¹ Тягло О. В. Чи існує особлива юридична логіка? *Форум права*. 2017. № 1. С. 188–194. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2017_1_33.pdf. (дата звернення 05.05.2020); Тягло О. В. До визначення юридичної логіки. *Форум права*. 2015. № 3. С. 219–222.

на сумніві щодо тотожності логічних методів дослідження абстрактних та конкретних предметів. Цей сумнів мотивує перегляд методології логіки, результатом чого є постановка питання щодо створення нової теоретичної платформи з *методології професійного конкретного мислення*. Під конкретним мисленням розуміється процес утворення понять щодо одиничних предметів за визначеними дослідником суттєвими характеристиками об'єкта дослідження та встановлення відношень з іншими предметами. Такий тип мислення є практичним, використовується при певних дослідницьких діях за умови адекватної доцільної поведінки. Професійне конкретне мислення відрізняється від повсякденного конкретного мислення, на яке стихійно впливає ситуаційний контекст. У своєму досвіді професійне конкретне мислення свіdomo уникає і враховує зовнішній вплив. Характерними особливостями конкретного мислення є: безпосередній зв'язок з практикою; створення одиничних предметів думки та оперування ними; образна уявна форма, що супроводжує в свідомості понятійну мисленеву форму; деталізація; відносна залежність від темпоральних та просторових характеристик, інших контекстів тощо. Одним із способів конкретного професійного мислення є утворення наочно-образної форми, що постає необхідною свідомою дією сприйняття дійсності. Іншим способом є наочно-дієве мислення. Воно також практичне, основане на виборі дій з певною метою. Пам'ять зберігає інформацію про дії, що забезпечують досягнення поставленої мети. Професійне конкретне мислення пов'язане з абстрактним, вони взаємодіють відносно одного й того ж предмета та можуть використовуватись фахівцем у різних пізнавальних діях. На відміну від побутового, професійне практичне конкретне мислення керується поняттями, визначеними на рівні абстрактного мислення, тобто наукою.

Питання, що виникли в результаті сумнівів щодо тотожності логічних методів дослідження абстрактних та конкретних предметів, обговорювались відносно проблеми юридичної кваліфікації: чи досягає бажаної пізнавальної мети кваліфікація конкретних юридичних фактів з точки зору логіки абстрактного мислення? З юридичної точки зору кваліфікація означає встановлення повної або часткової ідентичності суттєвих ознак правопорушення. Але чи можлива в принципі ідентичність ознак абстрактного предмета, що створюється людським мисленням шляхом узагальнення обмеженої кількості ознак до сутте-

вих з абстрагуванням від індивідуальних ознак і предметної форми, та конкретного предмета, для дослідження якого саме індивідуальні ознаки та предметна форма (образ) можуть бути суттєвими? З приводу цього висловлюється Р. Ціппеліус: «Часто виникають сумніви щодо кваліфікації фактів (в наведеній вище ситуації: St1, St2, St3...) як ознак закону (t1, t2, t3...), адже сумнівною виглядає сама можливість кваліфікувати конкретні факти як абстрактні поняття. «Кваліфікувати» означає «встановити» принаймні часткову ідентичність. У цьому сенсі зрозуміло, що означає кваліфікація більш конкретного явища як підвид більш загального, наприклад, поняття ссавця (з ознаками m1, m2, m3, m4, m5... які його характеризують) можна кваліфікувати як підвид поняття тварини (яку визначають лише ознаки m1, m2, m3, а решта ознак не мають значення). Очевидно, що більш спеціальне поняття «ссавець» має всі ознаки більш загального поняття «тварина» (відтак до цієї межі існує ідентичність ознак загального і спеціального), і крім того кілька ознак, які, власне, і дозволяють поділити тварин на ссавців та інших (ці ознаки – у даному випадку m4 і m5 – є *differentia specifica*)»¹. У даному прикладі ідентичність є частковою і стосується родового і видового поняття (про тварин і ссавців), але не одиничних понять, що утворюються з приводу фактів. З логічної точки зору родові і видові поняття знаходяться у відношенні підпорядкування, тобто частково збігаються: їх обсяги поєднуються на множині видового поняття, а зміст – навпаки, має спільні родові ознаки. В субсумції маємо відношення загального та одиничного обсягів, де змістовна відмінність є ще більшою, від чого виникає необхідність урахування онтологічних і змістовних характеристик юридичного факту. Тобто це питання вимагає розвернути методологічний ресурс в площині співвідношення формальної логіки та онто-логіки, логіки абстрактного та конкретного мислення. Як зазначає Р. Ціппеліус, це питання «можна розкривати достатньо глибоко, аж до суперечки стосовно глобальних філософських понять»².

Розширення кола методології логіки, обумовлене сумнівною результатом підпорядкування конкретного факту загальній нормі права,

¹ Ціппеліус Р. Юридична методологія: навчальний посібник. Чернівці: «Рута». 2003. С. 157.

² Там само.

здійснюється завдяки залученню додаткових аналітичних процедур *герменевтичної логіки* – тлумачення та інтерпретації. Це означає, що проблема кваліфікації спочатку пов'язана з необхідністю уточнення значення абстрактної норми права шляхом її тлумачення, більше того: «питання необхідно ставити не як проблему кваліфікації, а як проблему тлумачення»¹. А конкретні факти потребують інтерпретації, що здійснюється відносно їх контекстів з набуттям юридичного значення.

Тлумачення як процедура встановлення загальноприйнятого значення мовного виразу правової норми є семантичним різновидом інтерпретації в системі семіотичного аналізу. Співвідношення дедуктивної та герменевтичної форм надає методу *modus ponens* умовно-категоричного силлогізму значення «зовнішньої логічної рамки» і в цій силлогістичній формі інтенціонально шляхом тлумачення уточняється більший засновок. При уточненні обсягу норми для її конкретизації має значення *типовість* конкретної ситуації. Знання про типологічний об'єкт виникли в герменевтичній логіці, та в сучасній логіко-герменевтичній науці воно оформляється в особливий вид одиничних понять². Й. Хладеніус називає такі поняття «прикладями» (*exempla, Exempel, Muster, Proben, Beyspiele*), що репрезентують класи предметів у певних ситуаціях (випадках). Ці поняття можна назвати «екземплярними поняттями»³, що дає можливість ясно сприймати об'єкт юридичної кваліфікації, бо в цих поняттях відображаються типові суттєві ознаки класу. Причому типовість об'єкта буде обумовлена й типовістю обставин. Відповідність або невідповідність ознак конкретного випадку з типовим об'єктом буде визначальним для його типовості або нетиповості. Таким чином, типологічний об'єкт постає як міра цієї відповідності.

Виходячи з цього, можна пояснити відмінність логічних технологій розгляду двох засновків в *modus'і ponens* умовно-категоричного силлогізму. Практична ситуація вимагає логіко-юридичного аналізу, скоро-

¹ Ціппеліус Р. *Юридична методологія: навчальний посібник*. Чернівці: «Рута», 2003. С. 158.

² Юркевич О. М. *Практична логіка юристів: мереологічний підхід. Філософія права і загальна теорія права. Наук. журнал*. Київ: Редакція журналу «Право України», 2012. № 1. С. 234–243. Юркевич О. М. *Логічна культура практичного мислення юристів. Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна, № 992. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. Вип. 45. «Людина у XXI столітті: тенденції, засоби, перспективи змін». Харків, 2012. С. 109–116.

³ Там само. С. 234–243.

ваного метою права. Відносно більшого засновку, окрім традиційної стандартної побудови судження певного типу (імплікації з істинним значенням), виникає необхідність у семантичній інтерпретації (тлумаченні), мета якої – встановлення предметного значення. Таким чином з'ясовується загальне (предметне) значення юридичної норми. А в меншому засновку, окрім традиційної стандартної побудови судження певного типу (категоричного судження з підтвердженням антецеденту більшого засновку), виникає необхідність у прагматичній інтерпретації, мета якої – встановлення смислового значення (сенсу). Таким чином, з'ясовується смислове значення юридичної норми через аналіз обставин конкретного факту, тобто з використанням контекстуального аналізу, що запроваджений в герменевтиці.

Як пояснення, так і розуміння з точки зору формальної логіки поділяють на сильне та слабке. *Сильне розуміння* постає як «підведення явища, що підлягає розумінню, під відому загальну оцінку»¹ та має дедуктивну форму побудови. Наприклад: «В доказовій медицині лікар в своїх професійних діях повинен керуватись медичним протоколом. N – лікар. N повинен керуватись медичним протоколом». Розуміння виникає як змістовний результат, здобутий шляхом дедуктивного висновку. Більший засновок містить загальне судження, змістом якого є медична норма, що є соціальною цінністю та розповсюджується на суб'єкта N даного силогізму. *Слабке розуміння* основане на каузальному твердженні та побудоване індуктивно. Цей тип розуміння називають цільовим (телеологічним, мотиваційним)². Наприклад: «Якщо в моєму домі в холодний період року включити опалення, то буде тепло. Мені потрібно, щоб вдома було тепло. Тож необхідно включити опалення». В першому засновку мова йде про засіб, необхідний для досягнення певного результату. Другий засновок є оцінним твердженням, в якому результат (тепло) представлений як мета, крім того, імплікація «причина – наслідок» перетворюється у зв'язок «мета – засіб». А в висновку мова йде про дію, яку потрібно здійснити для досягнення поставленої мети. У юридичній герменевтиці у питаннях тлумачення при правозастосуванні одним із способів отримання висновку є історична індукція. Індуктивний висновок використовується як при розумінні об'єктивної,

¹ Ивин А. А. Основы теории аргументации: учебник. Москва: Владос, 1997. С. 234.

² Там само. С. 351.

так і суб'єктивної історії, в якій формуються сенси. Так, систематизація об'єктів юридичного значення подібна логіці об'єктивної історії, а процедура судочинства передбачає використання логіки суб'єктивної історії. Висновки, що є результатом розуміння, формуються в життєвих контекстах. Суб'єктивні переживання не оцінюються за допомогою логічних значень істинності або хибності, але вони набувають значень *правди і неправди*.

Герменевтична логіка телеологічно обумовлена ідеєю цілого, яка в практичних міркуваннях виражена за допомогою загальнозначущих ціннісних висловлювань. У сучасних логічних теоріях герменевтична логіка пов'язана також з логікою практичного висновку, логікою абсолютних оцінок та причинності. Таким чином, герменевтична логіка є специфічною онто-логікою, що відрізняється від логіки абстрактного мислення. Те, що в абстрактному мисленні є несумісним, може знайти своє виправдання в онто-логічному сенсі. У мереологічному¹ аспекті герменевтичної логіки часто не відбувається абстрагування відносно образу і характеристик конкретних предметів дійсності. Формування логіки гуманітарного предмету в логічних дослідженнях поширює можливості методології логіки, технік логічного аналізу тощо.

Будь-яке розуміння передбачає ототожнення цінностей. Тому, як додаткове щодо основного значення типологічного об'єкту при юридичній кваліфікації може залучатись ціннісне значення, відоме з *аксіологічної модальності*. У дедуктивній формі здійснюється підведення під цінність, де аксіологічні поняття мають значення типових об'єктів (наприклад, «добрі звичаї»). Герменевтично обумовленою є й телеологічна перспектива, необхідна при використанні типологізації в правозастосуванні: «Надання проблемі правозастосування такого типізованого вигляду напрошується тому, що таким чином разом з вирішенням конкретної проблеми погляд завжди буде спрямований у майбутнє з огляду на потреби вирішення оцінки в подібних ситуаціях, що виникатимуть потім»². За часів Л. Вітгенштейна процес розуміння називався «виправданням» (апологією). Виправдання на відміну від пояснення здійснюється не шляхом застосування критеріїв логічної істини, а шляхом підведення конкретних умов під цінність. Через ак-

¹ Мереологія – вивчення партитивності (кількісно-розділових значень), важливе поняття онтології, семантики природних мов і когнітивних наук.

² Ціппеліус Р. Юридична методологія: навчальний посібник. Чернівці: «Рута». 2003. С. 162.

сіологічну модальність та логіку можливих світів формується логічна аналітика, що має можливість роз'яснити відмінності національних систем законодавства.

Модальна логіка, перші поняття якої відомі з часів Арістотеля¹, є одним з напрямків розвитку сучасної логіки. Серед багатьох різновидів модальної логіки саме деонтична модальність використовується для логічного дослідження характеру правової норми. Деонтична модальність виражається за допомогою логічних операторів понять «обов'язково», «заборонено», «дозволено», «нормативно нейтрально». Аксиологічна модальність, пов'язана з деонтичною модальністю, дає додаткове значення та використовується при кваліфікації. Деонтична модальність як вираження характеру норми є специфічним волевираженням в праві. Тому розуміння в юридичній герменевтиці відбувається у два етапи – спочатку розуміння обставин, а потім – оцінювання. Є. В. Булигін відзначає, що: «Його (розуміння) можна віднести не тільки до значення, але також і до сили, якби хтось сказав: «Я розумію, що він бажає наказати мені зробити щось, але я не знаю мови, якою він говорить». Перше вживання «розуміти» відсилає до ілюкативної сили... Друге вживання відсилає до значення і тут знання мови є суттєвим»².

Принцип логічності є одним з загальних принципів тлумачення закону, поряд з принципами моральності, справедливості, розумності намірів законодавця. За принципом логічності, тлумачення повинно відповідати правилам і законам логіки, не містити логічних помилок. Використання цього принципу забезпечує захист правової норми від абсурдного змісту або від надання нормі абсурдного змісту шляхом її тлумачення, доведення змісту норми до абсурду в умовах юридичної полеміки. Принцип логічності вимагає також уникнення протиріч між нормами закону.

Окрім принципу логічності важливим є *логічний спосіб тлумачення*. Він найчастіше використовується у випадках, коли через невдалу граматичну форму неможливо досягти розуміння, коли знаходять суперечності між окремими нормами тощо. Логіко-структурний аналіз форм

¹ Арістотель. Об истолковании. *Политика. Метафизика. Аналитика* / пер. с древнегреческого. Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2008. С. 485–504. (Гиганты мысли).

² Булигин Е. В. Избранные работы по теории и философии права / пер. с англ., нем., испанского; под науч. ред. М. В. Антонова, Е. Н. Лисанюк, С. И. Максимова. Санкт-Петербург: Алет-Пресс, 2016. С. 363.

думки дозволяє встановити логічне значення істинності (формальної правильності) думки та прояснити її правовий зміст, співставити отримані результати з результатами граматичного тлумачення. У ситуації, коли є прогалини в праві, логічний спосіб тлумачення дозволяє використовувати аналогію права і аналогію закону для конструювання нової правової норми.

Методологія логіки широко використовується в юридичній аргументації, де є різні види обґрунтувань, що застосовуються залежно від пізнавальної мети. Доказове обґрунтування найбільш важливе для практики судової аргументації. Юридична аргументація передбачає певний комплекс знань, в якому важливе місце займає логічне знання про структуру, види аргументів та аргументації, правила висновку тощо. Логічні знання корелюються з юридичними, такими як норми процесуального права, доказове право. У цьому аспекті поняття юридичної аргументації¹ тісно пов'язане з поняттями правової аргументації, нормативної аргументації, доктринальної аргументації, правознавчої аргументації і т. ін.

Логічні теорії доведення та аргументації є теоретичним підґрунтям юридичної аргументації. Історія розробки цієї проблематики пов'язана перш за все з ім'ям Арістотеля, який є автором логічної теорії доведення². Продовжив цю лінію Цицерон, якому належить авторство теорії суддівської аргументації, а також Квінтіліан. У Новий час Ф. Бекон прагнув створити загальну теорію доказів, Т. Гоббс розробив філософську теорію судового обґрунтування, а Г.В. Лейбніц досліджував специфіку модальностей при аргументації, важливих для права, а також питання Балансу Підстав для прийняття судових рішень.

У сучасній науці логіки розвитку теорії аргументації сприяла робота Х. Перельмана³, який запропонував аксіологічний підхід до аргумен-

¹ Юркевич О. М. Юридична аргументація. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т 2: Філософія права* / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 64–67.

² Арістотель. Вторая аналитика. *Политика. Метафизика. Аналитика* / пер. с древнегреческого. Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2008. С. 611–682.

³ Перельман, Х.; Олбрехт-Тытека, Л. Из книги «Новая риторика: трактат об аргументации». *Язык и моделирование социального взаимодействия*. Москва: Прогресс. 1987. С. 207–264; Хоменко И. В. Неформальные исследования в теории аргументации: проблема классификации. *Модели рассуждений – 2: Аргументация и рациональность: сб. науч. ст.* / под общ. ред. В. Н. Брюшинкина. Калининград: Изд-во РГУ им. Канта. 2008. С. 50–61.

тації, в тому числі, правового призначення. Він доводив, що аргументи здорового глузду, які засновані на цінностях, хоча і не мають доказової сили з точки зору строгих логічних правил доведення, але вони є досить переконливими. Перельман пропонує «нову риторику», яка відроджує в сучасній культурі традиції античної риторики та діалектики.

У новому розумінні аргументація допускає множинність технік аргументації, в тому числі, в судових дебатах. Серед найвідоміших також є робота С. Тулміна¹, а також співавторів Ф. ван Еемерена та Р. Гроотендорста². С. Тулмін запропонував поняття аргументативного поля, а також певний стандарт для аналізу судової аргументації. Ф. ван Еемерен і Р. Гроотендорст створили новий концепт «прагма-діалектики», в якому визначили етапи раціональної дискусії та правила критики аргументів. Д. Волтон продовжив на сучасному рівні розвиток діалектичної аргументації³. Серед українських дослідників проблеми юридичної аргументації досліджують І. В. Хоменко⁴, О. Ю. Щербина⁵, В. О. Тягло⁶, О. М. Юркевич⁷ та ін.

У теорії юридичної аргументації виділяють аналітичну та діалектичну моделі, в яких формується монологічна та діалогічна (комунікативна) типи аргументації. Аргументація відбувається на теоретичному або емпіричному рівнях, де обґрунтування націлене або на настання наукового переконання, основаного на науковому знанні, або на переконання, що ґрунтується на практичному досвіді. Наукове переконання базується на раціональних підставах і може змінюватись залежно від зміни когнітивних ідеалів (еталонів аргументації): «Наприклад, в епоху Античності віддавали перевагу доведенню і спростуванню. У той же час узагальнення на основі індукції, аналогія, апологія (виправдання)

¹ Toulmin S. *The Uses of Argument*. Updated edition. Cambridge: Cambridge University Press. 2007. 243 s.

² Еемерен Ф. Х. *Аргументація, комунікація и ошибки*. Санкт-Петербург: Васильевский остров, 1992. 207 с.

³ Walton Douglas N. *Legal argumentation and evidence*. The Pennsylvania State University Press. 2002. 374 s.

⁴ Хоменко І. В. *Неформальна логіка та аргументативне міркування. Філософська думка*. Київ. 2016. №3. С. 34–46.

⁵ Щербина О. Ю. *Логіка та юридична аргументація: монографія*. Київ: ВПЦ «Київський університет». 2013. 304 с.

⁶ Тягло О. *Сила аргументу з незалежними резонами. Філософська думка*. Київ. 2005. №6. С. 32–39.

⁷ *Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія / за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов.* Харків: Право. 2015. 336 с.

розглядалися як екстранаукові логічні форми. В епоху Відродження і на початку епохи Нового часу набула розвитку індукція, а щодо дедукції існувала недовіра. У класичну епоху в науці особливу увагу приділяють точності, строгості наукової аргументації. Аргументація переважно будувалась на основі математичної гіпотези. У неklasичній науці перевага надавалась модельному поясненню. З'являються імовірно-статистичні форми аргументації, використовується виправдання. Обмежується сфера використання класичного доведення. Поєднуються характеристики «визначальності» та «вимірюваності». На сучасному етапі розвитку науки формується значення аксіологічного (ціннісного) аргументу, оновлюється знання щодо апології¹.

У юридичній аргументації також є відмінність між правознавчим та практико-правовим типами. Логічними критеріями правильності правознавчої теоретичної аргументації є системність та несуперечливість. А відмінністю від загальнонаукових теоретичних критеріїв є відсутність критерію незалежності, який використовується переважно в логічних та математичних аксіоматичних системах. Відносним є критерій повноти, який щодо правової системи визначається необхідністю й достатністю підстав.

Юридична аргументація пізнається через встановлення логічної форми, складові якої не відрізняються від структурних складових доведення. Логічна структура юридичної аргументації складається з тези, аргументів та демонстрації (обґрунтування). Для тези характерними є ознаки, що визначаються законом тотожності та непротиріччя: однозначність, несуперечливість та незмінність. На теоретичному рівні в правознавстві теза представляє гіпотезу авторського наукового концепту, що виражає точку зору науковця-правника. До логічних характеристик аргументів належать істинність, незалежність, несуперечливість та достатність. А обґрунтування формується за логічними правилами виведення.

Логічна форма юридичної аргументації представлена системою пов'язаних аргументів, що побудована за принципом несуперечності. Суперечлива теорія є логічно недосконалою, тривіальною. Але пов-

¹ Юркевич О. М. Юридична аргументація. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т 2: Філософія права* / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право. 2017. С. 65–66.

ністю позбавитись протиріч при доведенні в гуманітарному пізнанні, в тому числі в правовій сфері, неможливо. Щоб не вважати аргументацію безсенсовною і тривіальною, сучасна паранесуперечлива логіка пропонує локалізувати протиріччя у певному фрагменті теорії, щоб запобігти її руйнуванню та відкрити можливість для усунення протиріч.

Теоретичні аргументи поділяються на три види. Перший з них – це аргументи опису, які містять суттєві ознаки досліджуваних предметів та від яких залежить істинність теорії. Аргументи пояснення стосуються описових аргументів та використовуються для доповнення змісту досліджуваного предмета. Аргументи прогнозування наводяться шляхом поширення вже відомих ознак на майбутнє досліджуваного предмета. Таким шляхом створюються прогностичні предмети футурологічних теорій або частин теорій. Для побудови теорій використовується гіпотетико-дедуктивний метод.

Науково-теоретична, зокрема правознавча, аргументація може бути методологічною або емпіричною. У методологічній аргументації використовуються переважно аподиктичні судження (про необхідність). Для емпіричної аргументації використовуються асерторичні судження (про факти).

Практична юридична аргументація ґрунтується на логічних принципах системності, повноти (достатності), непротиріччя. В юридичному професійному міркуванні використовується переважно логіка конкретного практичного мислення. За змістом юридичні аргументи можуть бути як правничими, так і позаправничими (медичними, економічними, історичними і т. ін.), яким надається юридичне значення. Такі аргументи досліджуються у поєднанні логічної та юридичної форм. Логічна форма юридичного аргументу визначається його формально-логічною структурою. Процедурна юридична форма визначається вимогами процесуального права певної правової галузі. Залежно від джерела отримання в теорії юридичної аргументації розрізняють п'ять типів юридичних аргументів: фактичні, персонологічні, правові, соціологічні, логічні. В логіці вони отримали назви: аргументи «до речей» (*ad rem*), «до людей» (*ad hominem*), «до права» (*ad ius*), «до закону» (*ad lex*), «до прецедентів» (*ad stare decisis*), «до публіки» (*ad publicum*), «до здорового глузду» (*ad ratio*) та ін. У експертних висновках також використовуються аргументи різних наукових галузей. Аргументи оцінюються як істинні (відповідні логічним нормам) чи хибні; коректні

(підтримані доктриною, правовою теорією або реаліями) чи некоректні; релевантні (прийнятні з точки зору захищеності правового та морального аспектів) чи нерелевантні. Аргументи, що не відповідають даним критеріям, вважаються псевдоаргументами.

У юридичній аргументації використовуються як основні аргументи (докази), так і допоміжні. Види доказів описані в теорії доказового права. Вони відрізняються в кожній з галузей права джерелами свого походження. Серед допоміжних в юридичній аргументації можуть використовуватись такі аргументи, як «аргумент до авторитету», «аргумент до милосердя», «аргумент до користі», «аргумент до історії» та ін. Але слід відрізнити характер їх використання від софістичних аргументів, що не вмотивовані соціальною відповідальністю та фаховим обов'язком юриста, а користю або амбіціями, іншими морально негативними чинниками. З метою поглиблення раціоналізації процесу юридичної аргументації при проведенні логіко-структурного аналізу може здійснюватись побудова таблиці аргументації та дерева аргументації, а також розроблятися карти аргументативного процесу¹. Сила аргументу може обчислюватись за допомогою логічної теорії ймовірності².

У юридичній аргументації за герменевтичною логікою використовуються порівняльні міркування, в яких конкретний факт порівнюється з типовим об'єктом. При цьому здійснюється моделювання певного типу. Найстарішою моделлю юридичної аргументації в юриспруденції є дедуктивна, яка ґрунтується на правилах силогізму. Згідно цієї моделі, рішення будь-якого правового казусу, яке за цими правилами розглядається як менший засновок або висновок, виводиться з чинної юридичної норми – більшого засновку.

Індуктивна модель юридичної аргументації виникла пізніше внаслідок потреб дослідницької практики. Створення індуктивного методу як наукового методу пізнання було реакцією на недосконалість дедуктивного методу, а для юридичної аргументації – дедуктивної моделі, тому індуктивна модель юридичної аргументації ґрунтується на протилежних засобах і прийомах юридичного дискурсу щодо де-

¹ Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія / за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків: Право. 2015. С. 168, 175.

² Тягло О. Сила аргументу з незалежними резонами. *Філософська думка*. Київ. 2005. № 6. С. 32–39.

дуктивної. Її формулювання і остаточне утвердження тісно пов'язані зі становленням і розвитком соціологічної юриспруденції та її варіантів – від школи вільного «живого права» Є. Ерліха та Р. Паунда до американської і скандинавської шкіл правового реалізму.

Абстрактно-дедуктивна юриспруденція, за Є. Ерліхом, вступає у суперечність зі всією сучасною наукою, в якій переважає індуктивний метод. Звідси центр ваги розвитку права переноситься ним з формально встановлених державою норм у суспільство, у соціальні відносини, які породжують право.

Питання сили і вагомості юридичної аргументації були розроблені в теорії раціонального дискурсу Р. Алексі¹. Умови раціонального практичного аргументування містять правила, притаманні системі класичної раціональності. Але види аргументації, їх критерії, використання теорії ймовірності для прорахування сили аргументу та інші особливості цього підходу свідчать про розширення логічного інструментарію.

Таким чином, для дослідження права юридична методологія містить комплекс методів логіки, як теоретичної, так і практичної спрямованості. У професійних аналітичних процедурах правники користуються як абстрактним, так і конкретним мисленням, де конкретне мислення, на відміну від побутового, також орієнтоване на принципи правильного мислення, на строгу логіку. В арсеналі логічних методів дослідження права акумулюються основні принципи, закони і правила логіки, що обумовлюють розумність права. Традиційно використовується комплекс методів логіки, відносно новими методологічними ресурсами є юридична логіка, принцип логічності та логічний спосіб тлумачення, герменевтична логіка, мереологія, модальна логіка, логічна теорія аргументації тощо.

Подальша розробка логічних методів дослідження права пов'язана з перспективами раціоналізації правових предметів та парадигмальними змінами у юридичній та логічній методологіях в бік прагматизації та цифровізації. Зокрема, актуальною є розробка логічних критеріїв парадигми фахового конкретного мислення. Відмінність відносно абстрактного мислення можна зазначити таким чином: парадигма абстрактного мислення оснований на співвідношенні роду і виду, а па-

¹ Alexy R. Theorie der juristischen Argumentation: die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung: Antwort auf einige Kritiker. Frankfurt am Main: Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft. 1996. 435 s.

радикала конкретного мислення – на співвідношенні частини і цілого. У такому відношенні мова йде про сумісність критеріїв традиційної і класичної логік з мерелогією. З цими завданнями парадигмального масштабу пов'язані й дослідження з юридичної логіки, яка на сьогодні відноситься до неklasичної неформальної логіки. Посилюється увага й до якісного тлумачення правових норм, що потребує розвитку герменевтичної логіки, яка є також неklasичною та неформальною. З її допомогою здійснюються тлумачення та інтерпретація за моделлю герменевтичного кола з його діалектикою частини й цілого. У цьому аспекті комплексний характер логіки юристів постає в одночасному використанні двох логічних парадигм (типів мислення)на основі яких структуруються також два типи інтерпретації.

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

**СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО,
ЛЮДИНА, ПРАВО
в умовах глобальних трансформацій**

Монографія

За редакцією професора *О. Г. Данильяна*

Харків
«Право»
2020

УДК 340.12

С90

*За результатами виконання плану цільової комплексної програми
«Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства
та формування правової культури особистості» (№ 0111и000968)*

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 9 від 30 червня 2020 р.)*

Рецензенти:

О. С. Александрова – доктор філософських наук, професор, декан історико-філософського факультету, Київський університет імені Бориса Грінченка;

О. С. Поліщук – доктор філософських наук, професор, декан гуманітарного факультету, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

Колектив авторів:

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор; *О. П. Дзьобань*, доктор філософських наук, професор; *С. Б. Жданенко*, кандидат філософських наук, доцент; *Ю. Ю. Калиновський*, доктор філософських наук, професор; *Е. А. Кальницький*, кандидат філософських наук, доцент; *С. В. Качурова*, кандидат філософських наук, доцент; *І. І. Коваленко*, кандидат філософських наук, доцент; *Г. В. Коваленко*, кандидат юридичних наук; *Є. М. Мануйлов*, кандидат філософських наук, професор; *Ю. В. Мелякова*, кандидат філософських наук, доцент; *О. П. Невельська-Гордєєва*, кандидат філософських наук, доцент; *Ж. О. Павленко*, кандидат юридичних наук, доцент; *В. А. Трофименко*, кандидат юридичних наук, доцент; *О. М. Юркевич*, доктор філософських наук, професор

Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.] ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2020. – 344 с.

ISBN 978-966-998-016-8

Монографію присвячено дослідженню актуальних проблем інформаційного етапу розвитку суспільства, інформаційної безпеки Української держави в духовно-ціннісному вимірі, з'ясуванню соціокультурних, екзистенційних та правових проблем сучасного суспільства на тлі глобалізації та інформатизації. Важливе місце в роботі приділено проблемам осмислення та здійснення права в сучасних соціокультурних умовах. Особливістю монографії є те, що її автори розглядають проблеми сучасного суспільства у філософському, філософсько-правовому та державотворчому аспектах.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних закладів вищої освіти, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 340.12

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П.,
Жданенко С. Б. та ін., 2020

© Оформлення. Видавництво
«Право», 2020

ISBN 978-966-998-016-8

Зміст

Передмова (<i>О. Г. Данильян</i>).....	5
--	---

Розділ 1

СУСПІЛЬСТВО В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ РОЗВИТКУ: ТРАНСФОРМАЦІЇ, ЦІННОСТІ, БЕЗПЕКА

1.1. Амбівалентність динаміки розвитку інформаційного суспільства (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>).....	13
1.2. Трансформація аксіосфери інформаційного суспільства (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>).....	41
1.3. Інформаційний суверенітет української держави в духовно-ціннісному вимірі (<i>Ю. Ю. Калиновський</i>).....	70
1.4. Імперативність духовної безпеки в державотворчих процесах сучасної України (<i>Ю. Ю. Калиновський, Є. М. Мануйлов</i>)	90

Розділ 2

СОЦІОКУЛЬТУРНІ, ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: ВІД КЛАСИЧНОЇ ДО НЕКЛАСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

2.1. Простір свободи постлюдини: межі права на задоволення (<i>Ю. В. Мелякова</i>).....	111
2.2. Нормативне поле сучасності: методологічний та онтологічний аспекти (<i>О. П. Невельська-Гордєєва</i>)	137
2.3. Право і цифрова реальність: виклики та перспективи (<i>Ж. О. Павленко</i>).....	154
2.4. Феномен релігії в ситуації постмодерну (<i>С. В. Качурова</i>)	170

Розділ 3

ОСМИСЛЕННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА: СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

3.1. Феноменологічний дискурс права: засади та перспективи (<i>І. І. Коваленко, Е. А. Кальницький</i>).....	192
3.2. Правове життя: предметний зміст (<i>І. І. Коваленко, Е. А. Кальницький</i>).....	210
3.3. Феноменологічна модель правового життя: структурні особливості (<i>І. І. Коваленко, С. Б. Жданенко</i>).....	226

3.4. Логічний інструментарій у правознавстві та правозастосуванні (<i>О. М. Юркевич</i>).....	248
3.5. Профілактична робота як основний напрямок діяльності Національної поліції України в умовах соціальних трансформацій (<i>В. А. Трофименко</i>).....	266
3.5. Філософсько-правовий вимір прийняття судового рішення (<i>Г. В. Коваленко</i>)	282
Висновки	305
Список літератури	311